

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏՐՈՊՈԳԵՆԻ
ՀՆԷԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սովետական Հայաստանի տարածքի ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների զարգացման պատմությունը, այլ կերպ՝ հնէաաշխարհագրությունը, ուսումնասիրվում է վերջին տարիներու Հնէաաշխարհագրական առանձին տարրերն ու երևույթները շոշափող հարցերը (հնագույն սառցապատում, հրաբխականություն, ուլիկաֆի զարգացում, բուսականություն և այլն) ուսումնասիրվում են համեմատաբար վաղուց, և դրանց վերաբերյալ ձևակերպվել են առավել կամ պակաս մշակված տեսակետներ։ Դրանց փոփոխություններին ժամանակի ընթացքում հետևելը չափազանց կարևոր է և արդիական Սովետական Հայաստանի աշխարհագրության պատմության համար։

Ամենաընդհանուր նկատառումները Հայաստանում անտրոպոգենի բնական միջավայրի վերաբերյալ, դեռևս անցյալ դարի վերջին արտահայտել են եվրոպացի գիտնականներ Ե. Շանտրը, Ռ. Վիրխովը, Ժ. դը-Մորգանը։ Նրանց տեսակետի համաձայն, հին քարի դարի ժամանակներում Հայաստանի բնակլիմայական պայմաններն այնքան անբարենպաստ էին, որ բացառում էին այդ տարածքի բնակեցումը մարդկանցով։ Այս տեսակետն այնքան խոր արմատներ էր արձակել, որ Ժ. դը-Մորգանը¹ իր հայտնաբերած ստորին պալեոլիթի բարե գործիքները սխալմամբ վերագրեց վերին պալեոլիթին։

Հնէաաշխարհագրության առանձին հարցերից անհրաժեշտ է նշել Սովետական Հայաստանի տարածքի հնագույն սառցապատումը, որի ուսումնասիրությունն սկսվել է վաղուց։ Այս հարցում հետազոտողները տրամադծորեն հակառակ տեսակետներ են հայտնել։

¹ Ж. де-Морган, Доисторическое человечество, М., 1926.

Հանրապետության տարածքի հնագույն սառցապատումների թվի, բնույթի, նստվածքների շերտագրության և այլնի մասին պատկերացումների փոփոխությունները պայմանավորված են ինչպես ուսումնասիրվածության աստիճանով, նույնպես և հնագույն սառցապատումների վերաբերյալ հղած նյութերի և հետքերի տարբեր մեկնաբանություններով: Երբեմն դա հետևանք է համամոլորակային մասշտաբով տիրապետող ընդհանուր հայացքների ազդեցության: Որոշակի նշանակություն ունենալիս այն հանգամանքը, որ, մասնավորապես, սառցապատման հարցերը լուծվում էին պատմական երկրաբանության տեսանկյունից, ընդհանուր հնէաաշխարհագրական իրադրությունից անկախ, այսինքն՝ ոչ աշխարհագրական մոտեցմամբ և, հետևաբար՝ միակողմանի:

Հայտնի է, որ հնագույն սառցապատման հետքերը Հայկական լեռնաշխարհում առաջին անգամ դիտել են Կ. Կոխը և Զ. Պալգրևը²: Վերջինս հայտնաբերեց բավականին խոշոր հովտային սառցադաշտերի հետքեր Արևելա-Պոնտական լեռնաշղթայում, հնագույն մորեններ գտավ էրզրումից արևելք, 2750 մ բարձրության վրա: Դրանից հետո Ա. Վ. Պաստուխովի³ կողմից նշվեցին հնագույն սառցապատման հետքեր Արագածի զանգվածում:

Սովետական ժամանակաշրջանում հնագույն սառցադաշտերի հետքեր հայտնաբերվեցին հանրապետության բարձրլեռնային բոլոր շրջաններում, ընդգրկելով ինչպես Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաները, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի մյուս լեռնային զանգվածներն ու հրաբխային կառուցվածքները:

Նյութի կուտակմանը զուգընթաց ձևավորվում են Սովետական Հայաստանի տարածքում և նրա առանձին մասերում հնագույն սառցապատումների ընթացքն ու բնույթը բացատրող տեսակետները: Ուստի հնագույն սառցապատման վերաբերյալ հայացքները հարկ է վերլուծել առանձին-առանձին, հանրապետության ամբողջ տարածքի և նրա տարբեր մասերի համար:

Տարածքի սառցապատման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ առանձին հայացքների ու նկատառումների ժամանակագրական

² К. Koch, Wanderungen im Orient, Weimar, 1846; Дж. Пальгрев, Отчет (1872) о береге Лазистана и прилегающих к нему внутренних округах между Шекветилем и укреплением св. Николая на русско-турецкой границе на берегу Черного моря и Трапезундом, «Изв. Кавк. отд. Русск. геогр. общ.», т. VII, 1881.

³ А. В. Пастухов, Восхождение на Арагац, «Изв. Кавк. отд. Русск. геогр. общ.», т. XI, 1896, № 2.

Հաջորդականությունը բացակայում է. հաճախ դրանք հանդես են գալիս միաժամանակ, կողք-կողքի, որն իր հետ բերում է շատ հարցերի վիճարկելիություն: Նման վիճակը, թեպետև փոքր-ինչ մեղմ, պահպանվում է մինչև օրս: Չի կարելի, սակայն, չհամաձայնվել նաև Ն. Վ. Դումիտրաշկոյի, Գ. Ա. Լիլիենբերգի, Բ. Ա. Անտոնովի և մյուսների արդարացի դիտողությունը, որ «տարբեր հայացքների դոյությունը ներկայումս կապված է այդ լեռնային մարզի (Կովկասն ամբողջությամբ—Գ. Ա.) հնագույն սառցապատման ուսումնասիրությամբ պատմական հաջորդականության հետ և արտացոլում է այդ երկրի ուսումնասիրման որոշակի փուլերը»⁴ (ընդգծումը մերն է—Գ. Ա.): Հեղինակներն իրեն ուսումնասիրության առաջին փուլ առանձնացում են այն շրջանը, երբ Կովկասի սառցապատումը համեմատվում է դասական նկարագրություններ ունեցող Ալպերի հետ: Երկրորդ փուլը բնութագրվում է այն աշխատություններով, որոնցում տրված է, գերազանցապես, առաջին փուլի ուսումնասիրությունների վերադնահատումն ու քննադատությունը: Երրորդ փուլը վերջին տասնամյակների (ընդհուպ մինչև 1962 թ.) ուսումնասիրություններն են, որոնք աչքի են ընկնում տարածքի ընդգրկման ամբողջականությամբ, ինչպես նաև հետազոտական մեթոդի հստակությամբ: Բնորոշ է Կովկասի սառցապատումների հարցում տարբեր հայացքների մերձեցումը:

Անցած ավելի քան տասնամյա ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի տարածքի հնագույն սառցապատման ուսումնասիրությունը նշանավորվեց ավելի մանրամասն հետազոտություններով և մեթոդների հետագա զարգացմամբ, կոմպլեքսային մոտեցման առավել լայն կիրառմամբ: Առաջ բաշվեցին սառցապատումների ընթացքն ու բնույթը բացատրող նոր տեսակետներ: Դրանց հիմքում ընկած են հայտնի փաստերի նոր մեկնաբանությունները, ինչպես և այս կամ այն դրույթը ճշտող կամ լրացնող նոր նյութեր: Այդ ամենը իրավունք է տալիս 1962 թվականից մինչև օրս ընկած ժամանակահատվածը ընդունել որպես հանրապետության հնագույն սառցապատումների ուսումնասիրության չորրորդ փուլ:

Սովետական Հայաստանի տարածքի հնագույն սառցապա-

⁴ Н. В. Думитрашко, Д. А. Лилиенберг, Б. А. Антонов, С. П. Бальян, Б. А. Будагов, П. В. Ковалев, Д. В. Церетели, Древнее оледенение Кавказа и их сопоставление с оледенениями Русской равнины.—В кн.: Вопросы стратиграфии и палеогеогр. четвертич. периода (антропогена), Изд. АН СССР, 1962, стр. 170.

տումների մասին պատկերացումները ընդգրկում են երկու՝ ծայրահեղ, փոխբացառող հայացքներ. հնագույն սառցապատման լրիվ բացասումից մինչև ավիական լեռնային սառցապատումների ամբողջ շարքի (գյուլնց, մինդել, Ռիսս, վյուրմ) ընդունումը՝ դրանց լրիվ համաժամանակեցմամբ:

Առաջին կարծիքին էր հետևում Ս. Ս. Կուզնեցովը⁵, որը դեռևս 1930 թ. այն միտքն էր հայտնում, որ Սովետական Հայաստանի տարածքը սառցապատման չի ենթարկվել: Եթե այդպիսի կարծիքը այն ժամանակ կարելի էր բացատրել փաստերի անբավարարությամբ, ապա նույն տեսակետի կրկնումը 10 տարի անց, ոչ մի կերպ չի կարելի վերագրել փաստերի բացակայությանը: Այդ ժամանակվա համար երկրորդ անգամ (Ա. Վ. Պաստուխովից հետո) հաստատվեցին հին սառցապատման հետքերը Արագածի վրա, մինչև այդ հնագույն սառցադաշտերի հետքեր հաստատված էին Գեղամա զանգվածում, Լ. Ի. Մարուշովիչին հայտնաբերեց հնագույն սառցապատում Աջարա-Թրիալեթյան լեռնային համակարգում և Սամսար-Աբուլ զանգվածի վրա⁶:

Փաստերի ճնշման տակ Ս. Ս. Կուզնեցովը ստիպված էր ընդունել Արագածի, Սամսարի և Աբուլի շրջանների հնագույն սառցապատումը, ժխտելով այն Փոքր Կովկասի և Հայկական լեռնաշխարհի (Սովետական Հայաստանում) մնացած տարածքներում:

Նման հայացքը բացասական ազդեցություն ունեցավ Սովետական Հայաստանի սառցադաշտային ժամանակաշրջանի հետազոտումներին՝ ստիպելով զործում, կասեցրեց այդ հարցի հատուկ մասնագիտական հետազոտությունը:

Հայաստանում հնագույն սառցապատման տեսակետը ժխտող մասնագետները, հավանաբար, գտնվում էին Գ. Աբխիսի հեղինակության ազդեցության տակ: Գ. Աբխիսը, ինչպես հայտնի է, ժրխում էր հնագույն սառցապատումը Կովկասում:

Հակառակ տեսակետի կողմնակիցները՝ Կ. Ն. Պաֆենհոլցը, Լ. Ա. Վարդանյանցը, Ա. Տ. Ասլանյանը ընդունում էին եռակի

⁵ С. С. Кузнецов, О некоторых чертах геоморфологии побережья оз. Севан, «Изв. АН СССР, 1930, № 4; его же, Попытка геоморфологического расчленения Закавказья, «Изв. Гос. геогр. общ.», т. 70, вып. 3, 1938.

⁶ Б. Л. Личков, К характеристике и стратиграфии Алагеза.—В сб.: Алагез—потухший вулкан Армянского нагорья, «Тр. СОПС», сер. Закавказье, т. I, вып. 3, 1931; К. Н. Паффенгольц, Бассейн оз. Гокча (Севан), Геологический очерк, «Тр. Всес. геол.-развед. объедин.», вып. 24, 1934; Л. И. Маруашвили, О древнем оледенении Малого Кавказа, «Природа», 1938, № 7—8.

կամ բառակի սառցապատումներ, հիմք ունենալով ալպիական սխեման⁷։

Մոտավորապես այդ նույն ժամանակներում, մի շարք ուսումնասիրողների կողմից առաջ քաշվեց միայն մեկ՝ վերին չորրորդական սառցապատման տեսակետը, նաՀանջումների մի քանի փուլերով։ Այս տեսակետը զարգացնում էին Բ. Ա. Կրոպոտովսկին, Ն. Վ. Գումարաշևին, Ե. Ա. Նեֆեդևին, Հ. Կ. Գաբրիելյանը⁸ և Ի. Մարտաշվիլին ոչ միայն ապացուցում էր մեկ (վերին չորրորդական) սառցապատման առկայությունը ամբողջ Կովկասում⁹, այլև նշում էր սառցապատման ավելի փոքր շափեր, քան նախորդ ուսումնասիրողները։

Նա իրավացիորեն գտնում էր, որ ուելիեֆի շատ ձևեր, որոնք նկարագրված են որպես մորեններ, իրականում այլ ծագման նրստվածքներ են (պրոլյուվիալ, գրավիտացիոն և այլն)։

Սովետական Հայաստանի տարածքի սառցապատման ընթացքի և բնույթի մասին կղած ծայրահեղ Հայացքները ինչ-որ չափով արտացոլում էին մոնոլիզացիալիստների և պոլիլիզացիալիստների բնդՀանուր տեսական վեճը։

Արդարացի է, սակայն, մի այլ դիտողություն, որ Շշատ դեպքերում սառցապատման շափերի և բաղմապատիկության մասին կղած բանավեճը արդյունք է այն Հանգամանքի, որ սառցաղաշտային նստվածքների ու ուելիեֆի սառցաղաշտային ձևերի որո-

⁷ К. Н. Паффенгольц, Стратиграфия четвертичных лав Восточной Армении, «Зап. Российск. минералог. общ.», т. 60, вып. 2, 1931; его же, Бассейн...; его же, Геология Армении, Ереван, 1948; Л. А. Варданянц, Постпалеоценовая история Кавказско-Черноморско-Каспийской области, Изд. АН Арм. ССР, 1948; А. Т. Аслания, Региональная геология Армении, Ереван, 1958.

⁸ ՏՀ՝ Б. А. Клопотовский, Древнее оледенение хребта Муров-Даг на Малом Кавказе, «Изв. АН Аз. ССР», 1942, № 4; Н. В. Думитрашко, О древнем оледенении Малого Кавказа, «Тр. Геогр. инст. АН СССР», т. 43, вып. 2, 1949; Е. А. Нефедьева, Агмаганское вулканическое нагорье, «Тр. Инст. геогр. АН СССР», т. 47, 1950; Г. К. Габриелян, Следы древнего оледенения в северо-западной Армении, «Природа», 1951, № 1.

⁹ Л. Н. Маруашвили, Целесообразность пересмотра существующих представлений о палеогеографических условиях ледникового времени на Кавказе, Изд. АН Груз. ССР, 1956.

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հնագույն սառցապատմանը նվիրված գրականության մեջ Սովետական Հայաստանի տարածքը սխալմամբ քննարկվում է Կովկասի հետ, այդ պատճառով էլ մենք ստիպված ենք հետևել դրան՝ Հայկական ՍՍՀ-ն շեշտադրելով միայն առանձին դեպքերում, երբ այդ հնարավոր է։

շումը, ինչպես նաև այլ ծագում ունեցող ձևերից նրանց զատելու մեթոդները տարբեր հեղինակների մոտ, տարբեր են¹⁰։ Այդ կապակցությամբ նշենք, որ Հայկական ՍՍՀ-ի պայմաններում «ջրասացադաշտային նստվածքներ» տերմինի սխալ գործածություն մասին մենք առիթ ենք ունեցել գրելու իր ժամանակին¹¹։

Կովկասի սառցապատման վիճելի խնդիրների լուծման ընթացքում ուսումնասիրողները համոզվեցին, որ սառցադաշտային ժամանակամիջոցում այդ երկրամասն աչքի էր ընկնում աշխարհագրական և գեոտեկտոնական ուրույն պայմաններով։ Այս հարցում քիչ դեր չխաղաց սառցապատման մետախրոնոլոգիան ընդհանուր տեսական կոնցեպցիան, որի հեղինակները առաջինը ցույց տվեցին Կովկասի տարբերությունը Ալպերից սառցադաշտային ժամանակաշրջանում և առաջին հերթին՝ խոնավության պակասումը արևմուտքից-արևելք¹²։ Այդպիսի հարցադրումով պարզ դարձավ, որ սառցապատումների ալպիական սխեման պետք է դիտել միայն որպես պայմանական ժամանակագրական սանդղակ, որը հարմար է առժամանակ՝ երկրի տարբեր մասերի սառցապատումները ըստ հասակի համեմատելիս։

Կովկասի հնագույն սառցապատումների ուսումնասիրությունների արդյունքները ամփոփվեցին 1959 թ. Միջգերատեսչական խորհրդակցությունում¹³։

Խորհրդակցության բանաձևում նշվեց նրա մասնակիցների հայացքների սկզբունքային միասնությունը Կովկասի սառցապատումների բազմաբանակության վերաբերյալ։ Բերվեցին նոր տրվյալներ Կովկասում ամենահին՝ վերին պլիոցենյան-ստորին չորրորդական սառցապատման հետքերի առկայության մասին։ Զիկուցվեցին նոր նյութեր նախավերջին՝ միջին չորրորդական և, ավել-

¹⁰ Н. В. Думитрашко и др., Древнее оледенение Кавказа и их сопоставление..., стр. 171.

¹¹ Г. С. Абраамян, К вопросу о флювиогляциальных отложениях Армянской ССР, «Изв. АН Арм. ССР (геолог. и геогр. науки)», т. XV, 1962, № 6.

¹² И. П. Герасимоз, К. К. Марков, Ледниковый период на территории СССР, «Тр. Инст. геогр. АН СССР», вып. 23, 1939.

Կովկասի և Ալպերի սառցադաշտային տարբեր պայմանների և մասնավորապես, դեպի արևելք՝ խոնավության նվազման դերի մասին դեռևս իր ժամանակին գրել է ն. Յա. Դինսիկը. տե՛ս «Современные и древние ледники Кавказа», «Зап. Кавк. отд. Русск. геогр. общ.», кн. 14, Тифлис, 1890.

¹³ Տե՛ս «Информационный сборник о работах по международному геофизическому году», 1964, № 10.

զի մանրամասն՝ լայն տարածում ունեցող, վերջին՝ վերին չորրորդական սառցապատումների վերաբերյալ: Արժանահավատ տվյալների բերվեցին վերջին սառցապատման երկու՝ վաղ և բյուլ փուլերից: Բացահայտվեց նորադույն տեկտոնական շարժումների դերը սառցապատումների զարգացման համար. դրանց դիֆերենցիալ բնույթի հետևանքով սառցապատումների չափերն ու թիվը Կովկասի առանձին մասերում չափազանց տարբեր են:

Նորհրդակցությունում նշվեց նաև Ալպերի, Կովկասի և Ռուսական հարթության սառցապատումների ոչ լրիվ մեծախորոն բնույթը:

Ընդունվեց, որ Կովկասի սառցապատման ուսումնասիրության մեջ անհրաժեշտ է կիրառել լայն աշխարհագրական մոտեցում, մշակել ուսումնասիրությունների նոր մեթոդներ (ընդգծումը մերն է—Գ. Ա.):

Հայացքների մերձեցման միտումը ձևավորվեց այն ժամանակ, երբ Ն. Վ. Դումիտրաշկոն, հետևելով Ա. Հ. Գաբրիելյանին¹⁴, ընդունեց Սովետաշենի, Աղավնաձորի և Զառիթափի սարավանդների ճալա-զլաքարային նստվածքների համար ջրասառցադաշտային-պրոլյուվիալ ծագումը և հաստատեց, որ դրանք պատկանում են մի խոշոր սառցապատման, որը վերին պլիոցենի դարաշրջանում (ապլերոնի դար) ընդգրկել էր Սովետական Հայաստանի և Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների ամենաբարձր մասերը¹⁵: Այդ աշխատության մեջ Ն. Վ. Դումիտրաշկոն ապացուցում է մի այլ խոշոր՝ վերին չորրորդական սառցապատման հետքերի գոյությունը այդ տարածքում: Լ. Ի. Մարուաշվիլու կտրուկ շրջադարձը մոնոգլյացիալիզմից դեպի պոլիգլյացիալիզմ¹⁶, նշանավորեց հայացքների վերջնական մոտեցումը: Կովկասի համար ընդունվեց մեկ՝ ուշ պլիոցենյան և երեք պլեյստոցենյան սառցապատումներ, իսկ Սովետական Հայաստանի տարածքի համար՝ միայն երկու պլեյստոցենյան և վերին պլիոցենյան, քանի որ ստորին չորրորդական սառցապատման պարզորոշ հետքերը բացակայում են: Ս. Պ. Բալյանը և Յու. Վ. Սայադյանը հակված են հայացքների այդ-

¹⁴ А. А. Габриелян, К вопросу о происхождении постплиоценовых галечников Южной Армении, ДАН Арм. ССР, т. 4, 1946, № 2.

¹⁵ Н. В. Думитрашко, Древнее оледенение.—В кн.: Геоморфология Азербайджана, Изд. АН Аз. ССР, 1959.

¹⁶ Л. И. Маруашвили, Геоморфология Грузии, Тбилиси, 1971.

պիսի կտրուկ շրջադարձը դեպի պոլիգլյացիալիզմը բացատրել նրանով, որ ուսումնասիրվող շրջանները հետազոտվեցին կրկնակի և բազմակի անգամ¹⁷:

Կովկասի սառցապատման ուսումնասիրությունները ընդգրկում էին նաև հարթավայրերի (տվյալ դեպքում՝ Ռուսական հարթության) և լեռնային երկրների սառցապատումների հարաբերակցության հարցերը, որոնք ունեն կարևոր տեսական ու գործնական նշանակություն: Այս դեպքում ևս առաջ քաշվեցին ոչ միայն հակադիր, այլև հակասական տեսակետներ: Ի. Պ. Գերասիմովի և Կ. Կ. Մարկովի, Գ. Ի. Լազուկովի, Վ. Ա. Նիկոլաևի, ինչպես նաև Ն. Վ. Դումիտրաշկոյի և ուրիշների պատկերացումներով Կովկասի լեռների սառցապատումները պայմանավորված էին տեկտոնական դիֆերենցիալ բարձրացումներով. դրա հետ մեկտեղ ընդունվում էր, որ Կովկասի լեռների սառցապատումը հետևանք է պատճառների մի ամբողջ համալիրի, իսկ Ռուսական հարթությունը սառցապատման է ենթարկվել համամոլորակային կլիմայական փոփոխությունների ազդեցությամբ¹⁸: Միաժամանակ այդ հեղինակները նշում էին Կովկասի ու Ռուսական հարթության սառցապատման առավելագույն փուլերի մետախրոն բնույթը: Դա արտահայտվում է նրանով, որ գոյություն ունեցող ենթադրությունների համաձայն միջին պլեյստոցենում, երբ Ռուսական հարթության վրա տեղի ունեցավ սառույցների առաջխաղացում, Կովկասում՝ ընդհակառակը, սառցապատման էին ենթարկվել հիմնականում միայն Մեծ Կովկասի կենտրոնական մասը և Փոքր Կովկասի հրաբխային խոշորագույն լեռնազանգվածներն ու շղթաների սարավանդանման զազաթները: Իսկ վերին պլեյստոցենում, երբ Ռուսական հարթության վրա սառցադաշտային ծածկոցը նկատելիորեն կրճատվել էր, Կովկասում առավելագույնի էր հասել լեռնահովտային սառցապատումը:

Մի այլ աշխատության մեջ լեռնային երկրների բարձրացումներին հատկացվում է երկրորդական դեր, և սառցապատումների հիմնական պատճառը, այնուամենայնիվ, համարվում են

¹⁷ С. П. Бальян, Ю. В. Саядян, Геоморфология.—В кн.: Геологическая изученность СССР, т. 48, Армянская ССР, Период 1941—1950, вып. 1, Опубликованные работы, Изд. АН Арм. ССР, 1964.

¹⁸ И. П. Герасимов, К. К. Марков, *и др.*; К. К. Марков, Г. И. Лазуков, В. А. Николаев, Четвертичный период, т. 1, М., 1965; Н. В. Думитрашко и др., Древнее оледенение Кавказа и их сопоставление...

Համակլիմայական փոփոխությունները¹⁹ Այդպիսի հակասությունը Ն. Վ. Գումիտրաշկոյի հայացքներում կարելի էր համարել ցավալի անփութության հետևանք, եթե հետազոտում դարձյալ չընդառնանք աչդ տեսակետը²⁰ Ա. Տ. Ասլանյանը, Յու. Վ. Սալադյանը և ուրիշներ համարում են, որ Ռուսական հարթության և Կովկասի հնագույն սառցապատումները եղել են միաժամանակյա և պայմանավորված էին համամոլորակային և կլիմայական տատանումներով²¹ Այս հեղինակները պնդում են, որ Ռուսական հարթության սառցադաշտային ծածկույթը, իր մեծ հզորության պատճառով, ազդել է Կովկասի սառցապատումների վրա: Կովկասի և Ռուսական հարթության սառցապատումների հարաբերակցության հարցը իր վերջնական լուծումը չի ստացել, և մինչև այժմ բանավեճի առարկա է²²:

Հանրապետության առանձին շրջանների հնագույն սառցապատման հարցերը ուսումնասիրողները լուծում են համեմատաբար համերաշխ. որոշվում են միայն սառցապատումների թիվը²³ յուրաքանչյուր շրջանի համար և ժամանակը, ըստ որում տարակարծություններ գրեթե չկան: Ընդունված է, որ Սովետական Հաստանի հյուսիսային մասի՝ Ջավախքի լեռները, Նդնախաղի (Ղուկասյանի) լեռնաշղթան, Լալվարի դանդաղված սառցապատվել են մեկ անգամ միայն՝ վերին չորրորդականում²⁴: Մեկ, վերին

¹⁹ Տե՛ս Ս. Պ. Բալյան, Н. В. Думитрашко, Древнее оледенение Армянской ССР. В кн.: Геология Армянской ССР, т. I, Изд. АН Арм. ССР, 1962.

²⁰ Տե՛ս Ս. Պ. Բալյան, Н. В. Думитрашко, Древнее оледенение Армении, «Информационный сборник», М., 1964, № 10.

²¹ Տե՛ս А. Т. Асланян, *նշվ. աշխ.*, Ю. В. Саядян, Стратиграфия и палеогеографические условия новейших отложений Ширакской котловины (Армения), Ереван, 1968.

²² Տե՛ս Н. В. Думитрашко, Е. В. Милановский, С. П. Бальян, Ю. В. Саядян, Древнее оледенение Кавказа, «Тезисы IV Всесоюзного совещ. по изуч. четвертичн. периода», Изд. АН Арм. ССР, 1973; Н. В. Думитрашко, Выступление на Всес. симпози. «Человек, его материальная культура и географическая среда в плейстоцене, и голоцене, в марте 1973 г.»—В кн.: Первобытн. человек, его матер. культ. и прир. среда в плейст. и голоц., Изд. АН СССР, 1974.

²³ Վերին պլեյստենյան սառցապատումը հաշվի չենք առնում, որովհետեւ նրա դրսևորումը նշվում է ընդհանուր առմամբ Հայաստանի և Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների բարձրագույն կետերի համար. տե՛ս Ս. Պ. Բալյան, Н. В. Думитрашко, Информационный сборник... стр. 166.

²⁴ Տե՛ս Г. К. Габриелян, *նշվ. աշխ.*; В. М. Муратов, К морфологии следов четвертичного оледенения на Кавказе, «Бюлл. Московск. общ. испыт.

չորրորդական սառցապատում է ընդունվում նաև Զանգեզուրի լեռնաշղթայի (Կապուտջուղ)՝ Խուստուփ, Արամազդ, Թառկատար գագաթների համար²⁵։ Ա. Տ. Ասլանյանը փորձում էր ապացուցել նաև Զանգեզուրի համար վերին պլիոցենյան սառցապատման գոյությունը և միջին չորրորդական սառցապատումը՝ կոնկրետ Կապուտջուղի համար²⁶։ Այդ հայացքները միանգամայն հիմնավորված կերպով քննադատում է Ն. Վ. Դումիտրաշկոն, որը Ա. Տ. Ասլանյանի նկատառումները համարում է չապացուցված։

Ըստ համընդհանուր կարծիքի, Սովետական Հայաստանի մյուս լեռնային կառուցվածքները՝ Արագած, Գեղամա և Վարդենիսի լեռնավահանները, Վայքի լեռնաշղթան, Ղարաբաղի բարձրավանդակը ապրել են երկու սառցապատում՝ միջին չորրորդական և վերին չորրորդական ժամանակներում։

Սովետական Հայաստանի տարածքի հնագույն սառցապատումների ուսումնասիրությունների վերջին՝ չորրորդ փուլում, ավելի մանրամասն հետազոտական աշխատանքների և հնէաաշխարհագրական տվյալներ հաշվի առնելու շնորհիվ, ի հայտ եկան սկզբունքային տարակարծություններ մի քանի հարցերի շուրջը։ Դա վերաբերում է առաջին հերթին Սովետական Հայաստանի լեռների վերին պլիոցենյան սառցապատմանը, որը ժխտվում է հնէաաշխարհագրական վերլուծությամբ։ Նույնպիսի եզրակացության է հանգել նաև Յու. Վ. Սայադյանը՝ Շիրակի գոգավորությունում իր կատարած շերտագրական մանրամասն ուսումնասիրությունների հիման վրա²⁷։

Գոյություն ունեցող պատկերացումների համաձայն Սովետական Հայաստանի տարածքի վրա ստորին չորրորդական սառցապատումը բացակայում է։ Ա. Տ. Ասլանյանը և Յու. Վ. Սայադյանը, ընդունելով հանդերձ այդ տեսակետը, Շիրակի գոգավորությունում վերջինիս կատարած մանրամասն ուսումնասիրություն-

прир.», т. 21 (5), 1946; С. П. Бальян, Н. В. Думитрашко, Геология Армянской ССР...; Они же, Информационный сборник...

²⁵ Н. В. Думитрашко, О древнем оледенении Малого Кавказа, «Тр. Геогр. инст. АН СССР», т. 43, вып. 2, 1949; С. П. Бальян, Н. В. Думитрашко, Информационный сборник...

²⁶ Տե՛ս Ա. Դ. Ասլանյան, նշվ. աշխ.։

²⁷ Տե՛ս Գ. Տ. Աբրահյան, К вопросу о верхнеплиоценовом оледенении Армянской ССР, «Изв. АН Арм. ССР (Науки о Земле)», т. 19, 1966, № 1—2; Ю. В. Саядян, К вопросу о древнем оледенении Малого Кавказа.—В кн.: Мат. Республик. 2-й научн. конф. молод. научн. работн., Ереван, 1969.

ների (1968) արդյունքներից հլնելով, հնարավոր են համարում, այնուամենայնիվ, մանր սառցադաշտերի գոյությունը լեռների առավելագույն բարձրություններում՝ նրանք նշում են երկու սառցապատումների «կասկած չհարուցող» հետքերը, որոնց ճշգրիտ հասակը որոշել առայժմ անհնար է, բայց որոնք՝ «անվիճելիորեն» երիտասարդ են «առափրի» ժամանակամիջոցից²⁸ (լիսվինյան միջսառցադաշտային ժամանակաշրջան—Գ. Ա.):

Սովետական Հայաստանի լեռների շրրորդական սառցապատումների համար պակաս սկզբունքային նշանակություն չունի նաև հրաբխային արտավիժումների դերի հարցը: Ս. Պ. Բալյանը և Ն. Վ. Դումիտրաշկոն այն կարծիքին են, որ լավաների կուտակումը նպաստում էր բարձրությունների առաջացմանը, որոնց վրա հավաքվում էին ձյան և ֆիոնային մեծ զանգվածներ: Մեր նախնական նկատառումները այդ հարցի մասին արմատապես տարրերվում էին վերը շարադրվածից²⁹: Հնէաաշխարհագրական վերլուծությունը հանգեցրեց այն եզրակացության, որ հրաբխային արտավիժումները պետք է ավելի շուտ բացասական ազդեցություն ունենային լեռնային սառցապատումների զարգացման վրա: Այդ կարծիքն ավելի է հիմնավորվում ակտուալիզմի մեթոդով³⁰, եզրակացությունները հանգում են նրան, որ հրաբխային արտավիժումների հետևանքով Սովետական Հայաստանում անտրոպոգենի ժամանակաշրջանի լեռնային սառցապատումները եղել են անկայուն, շատ սառցադաշտեր կարող էին անհետանալ կամ «նահանջել» ավելի վաղ, քան տաքացումները կամ միջսառցադաշտային ժամանակաշրջանը³¹:

Հանրապետության տարածքի հնագույն սառցապատման ուսումնասիրությունների վերոհիշյալ փուլում քննադատության ենթարկվեցին նաև կալվարի, խուստուփի և Արամազդի համար նըշ-

²⁸ Տե՛ս Ю. В. Саядян, К вопросу о стратиграфии и палеогеографии плейстоцена Армении, «Тезисы докл. к IV Всес. совещ. по изуч. четвертичн. периода», Изд. АН Арм. ССР, 1974, стр. 147.

²⁹ Տե՛ս С. П. Бальян, Н. В. Думитрашко, Геология Армянской ССР...; они же, Информационный сборник...; Г. С. Абрамян, К вопросу о верхне-пленоценовом....

³⁰ Տե՛ս Զեկուցում՝ կարգացված 1967 թվականին ՀՍՍՀ ԳԱ աշխարհագրության բաժնի՝ Հայաստանի աշխարհագրության հարցերին նվիրված հոբելյանական գիտական նստաշրջանում:

³¹ Գ. Ա. Աբրահամյան, Ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների զարգացման համառոտ ակնարկ. տե՛ս «Հայկ. ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն» գրքում, Երևան, 1971:

ված սառցապատման հետքերի գոյությունը ապացուցող տեսակետները³²։ Լ. Ն. Զոհրաբյանի դիտարկումները հաստատեցին, որ Մ. Վ. Մուրատովի, ապա Հ. Կ. Գաբրիելյանի նշած Լալվարի զանգվածի «սառցադաշտային կրկեսները» իրականում ջրհավաք ձագարներ են՝ զառիթափ լանջերով, իսկ մորենային կուտակումները ոչ այլ ինչ են, քան ձագարային կոնի բերվածքներ։ Խուստուփի վրա սառցադաշտային կառեր և տրոգներ է նշել Ն. Վ. Դումիտրաշկոն։ Լ. Ն. Զոհրաբյանի ուսումնասիրությունները ապացուցում են, որ որպես սառցադաշտային կառեր ընդունվել են սովորական ջրհավաք ձագարները, իսկ տրոգները Ս-անման հովիտներ են։ Ա. Տ. Ասլանյանը մատնանշում էր Արամազդ լեռան վրա սառցադաշտային ձևեր, ինչպես և մորենային նստվածքներ, որոնք ձգվում են Արամազդ և Թառկատար սարերից։ Այդ հարցի քննարկումը Լ. Ն. Զոհրաբյանի նշված աշխատության մեջ չի հաստատում հնագույն սառցապատման հետքերի առկայությունը տվյալ լեռներում։

Կովկասի հնագույն սառցապատման ուսումնասիրությունների վերջին ամփոփումը ղեկուցվեց Ն. Վ. Դումիտրաշկոյի և մյուսների կողմից, չորրորդական դարաշրջանի ուսումնասիրությանը նվիրված համամիութենական IV խորհրդակցությունում (Երևան, 1973)։ Այդ ղեկուցումը հիմնականում կրկին արտացոլում է երրորդ փուլի ուսումնասիրվածության վիճակը։ Հաստատվում է վերին պլիոցենյան սառցապատման գոյությունը։ Բերվում են որոշ տվյալներ հնագույն սառցապատմանների ուսումնասիրությունների վերջին փուլում հնէաաշխարհագրական մոտեցման դերի վերաբերյալ³³։

Ուսումնասիրությունների այս վերջին փուլում երևան են գալիս հնէաաշխարհագրական առաջին ամփոփ աշխատություններ թե՛ ռեգիոնալ և թե՛ ամբողջ հանրապետության մասշտաբով, որոնց կանդրադառնանք ստորև։

Սովետական Հայաստանի անտրոպոգենի հնէաաշխարհագրության առանձին հարցերից է նաև բուսականության, մասնավորապես անտառային և տափաստանային տարածքների տեղաբաշխ-

³² Տե՛ս Լ. Ն. Զոգրաբյան, Подвергались ли оледенению горы Лалвар, Хуступ и Арамазд.—В кн.: Вопросы геологии Кавказа, изд. АН Арм. ССР, 1964; В. М. Муратов, *նշվ. աշխ.*; Г. К. Габриелян, Следы древнего оледенения в северо-западной Армении, «Изв. Всес. геогр. общ.», т. 82, вып. 2, 1950; Н. В. Думитрашко, «Тр. Геогр. инст. АН СССР», т. 43, вып. 2, 1949; А. Т. Асланян, *նշվ. աշխ.*

³³ Н. В. Думитрашко и др., Древнее оледенение Кавказа....

ման օրինաչափությունը՝ Մենք դիտակցաբար սահմանափակվում ենք միայն բուսականության այս տիպերով, նախ, որովհետև՝ բուսական բույր համակեցությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների վերլուծությունը հնարավոր չէ հոգվածի նեղ շրջանակներում և, որ ավելի կարևոր է, վերը նշված հարցերը երկար ժամանակ, որոշ առումով՝ նաև այժմ, տարբեր հայացքների խաչաձևման կենտրոնում են դրնվում³⁴։ Ավելացնենք նաև, որ դրանք՝ Սովետական Հայաստանի բուսաաշխարհագրական հանդուցային հարցեր լինելուց բացի, ունեն նաև կարևոր հնէաաշխարհագրական նշանակություն³⁵։

Համընդհանուր կարծիքի համաձայն Հյուսիսային Եվրոպայի սառցադառումներին՝ Առաջավոր Ասիայի և Միջերկրածովյան երկրներում համապատասխանում էին սառը և խոնավ «սլյուսովիալ» ժամանակաշրջաններ, իսկ հյուսիսի միջսառցադաշտային ժամանակները փոխարինվում էին այստեղ շոգ և չոր կլիմայական պայմաններով։

Բուսաաշխարհագրական ուսումնասիրությունները հանգեցրել են այն ենթադրության, որ Սովետական Հայաստանի սլյուսեցենյան մեկոֆիլ անտառները մեծ չափով առժակ են շոգ և չորային ինտերսլյուսովիալ ժամանակաշրջաններում։ Այդ շրջանում է, որ ոչ միայն մեր հանրապետության, այլև Փոքր Կովկասի մյուս շրջանների անտառներից իսպառ վերացել են խոնավասեր ծառատեսակները՝ սեկվոյա, դափնեկեռաս, ձելկվա և այլն³⁶։

Այսպիսով, չորրորդական ժամանակաշրջանի ընթացքում Սովետական Հայաստանի անտառային բուսականությունն աստիճանաբար աղքատանում է խոնավասեր տեսակներից։ Այս կարծիքը բաժանում է ուսումնասիրողների ճնշող մեծամասնությունը։

Առավել վիճելի են անտառային բուսականության փոփո-

³⁴ Սույն հոդվածում մենք աշխատել ենք կանգ առնել գերազանցապես վիճելի հարցերի վրա։

³⁵ *Տե՛ս* Г. С. Абрамян, Палеогеографический анализ распространения лесов в Армянской ССР, «Изв. АН Арм. ССР (Науки о Земле)», 1967, № 5—6.

³⁶ *Տե՛ս* В. П. Малеев, Основные этапы истории растительности Средиземноморья в четвертичном периоде, «Изв. Всес. геогр. общ.», вып. 2, 1940; *его же*, Третичные реликты во флоре Западного Кавказа и основные этапы четвертичной истории его флоры и растительности.—В кн.: Мат. по истории флоры и растительности СССР, т. I, М.—Л., 1941; А. Л. Тахтаджян, К истории развития растительности Армении, «Тр. Бот. инст. АН Арм. ССР», т. IV, 1946.

խությունների հարցը, այսպես կոչված, բորեալ ձևերով հարստանալու իմաստով:

Հայն տարածում ունի այն կարծիքը, որ սառցադաշտային ժամանակաշրջանում Կովկաս են թափանցել հյուսիսի բորեալ ֆլորայի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, հատկապես փշատերևներ՝ կեչի, սոճի և այլն: Այդ տեսակետն են պաշտպանել Յա. Ս. Մեդվեդևը, Ի. Ի. Թումաշանովը, Դ. Ի. Սոսնովսկին և այլք³⁷:

Ուսումնասիրողների մյուս խումբը՝ Դ. Ի. Լիտվինով, Ա. Լ. Թախտաջյան և ուրիշներ, գտնում են, որ Կովկասի անտառային ֆլորայի այդպիսի «բորեալացումը» չի համապատասխանում իրականությանը: Նրանց կարծիքով, բոլոր բորեալ ձևերը ապրում էին հարավի լեռնային շրջաններում՝ Իսպանիա, Աֆղանստան, Կովկաս, դեռևս երրորդական դարաշրջանից³⁸: Այդ հեղինակները գտնում են, որ մասնավորապես սոճին տարածվել է դեպի հյուսիս հարավից, և ոչ հակառակը:

Հայաստանի տարածքի ժամանակակից անտառադրկության հարցերը նույնպես վիճելի են, որոնք դիտական լայն քննարկման առարկա դարձան հատկապես 40—50-ական թվականներին և դեռևս վերջնականապես լուծված չեն:

Համընդհանուր ընդունելություն է գտել այն կարծիքը, ըստ որի Սովետական Հայաստանի տարածքը շատ ավելի անտառապատ է եղել, քան այժմ: Ուսումնասիրողներից և ոչ մեկը չի պատասխանել, թե այդ ո՞ր ժամանակին է վերաբերում անտառների առատությունը: Գտնում են նաև, որ այդ տարածքի ժամանակակից անտառադրկությունը հետևանք է մարդու դործունեության, որն անխնա ոչնչացրել է անտառները: Այդ կարծիքի արմատավորմանը մեծապես նպաստեցին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի արշավախմբի աշխատանքները Սևանա լճի ավազանում:

Անտառային բուսականության խղճով մնացորդները Սևանա

³⁷ Տե՛ս Я. С. Медведев, Растительность Кавказа, «Тр. Тифлисск. бот. сада», т. 18, вып. I, 1915; И. И. Тумаджанов, Леса горной Тушетии, «Тр. Тбил. бот. инст.», вып. 5, 1938; Д. И. Сосновский, Опыт хронологизации основных фитоценозов Восточной Грузии, «Сообщ. АН Груз. ССР», т. IV, 1943, № 2.

³⁸ Տե՛ս Д. И. Литвинов, О реликтовом характере флоры каменистых склонов европейской России, «Тр. Бот. музея АН», т. I, СПб., 1902; А. Л. Тахтаджян, նշվ. աշխ.

և Արեգոտնի լեռնաշղթաների անձուկ ձորերում՝ ուսումնասիրողներին թույլ տվեցին հղրակացնելու, որ դրանք երբեմնի փարթամ անտառների հետքեր են, որոնցով պատված է հզել Սևանի ամբողջ ավազանը³⁹։ Հետագա ուսումնասիրողները այդ կարծիքը ընդհանրացրին Հայաստանի ամբողջ տարածքի համար։

Հայաստանի տարածքում անտառների հարցին անդրադարձել է Կովկասի բուսականության քաջագիտակ Ն. Ի. Կուլնեցովը։ Նա այն կարծիքին էր, որ Հայաստանը անտառազուրկ էր արդեն երրորդական դարաշրջանի վերջից⁴⁰։ Այդ հարցին քննադատաբար մոտեցան Ա. Լ. Թախտաջյանը, Պ. Դ. Յարոշենկոն, Ս. Կ. Դալը, որոնք այն կարծիքն են հայտնել, որ Սովետական Հայաստանի տարածքում անտառները երբեք էլ համատարած ծածկոց չեն կազմել⁴¹։ Հանրապետության տարածքում անտառների վրա կործանարար ազդեցություն են ունեցել ամբողջ չորրորդական ժամանակաշրջանում պարբերաբար կրկնվող հրաբխային արտավիժումները, որոնք անտառները ծածկել են լավաներով։ Պ. Դ. Յարոշենկոն Սովետական Հայաստանի Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի անտառազրկությունը բացատրում էր նաև այդ տարածքի երիտասարդ հասակով։ Վերը թվարկված բոլոր ուսումնասիրողներն էլ ընդունում են, որ արտավիժումներից հետո, որոշ տարածություններ կարող էին կրկին անտառապատվել։

Մի շարք ուսումնասիրողներ՝ Ա. Աբրահամյանը, Ա. Կ. Մալաբյանը և հատկապես Խ. Պ. Միրիմանյանը, Սովետական Հայաս-

³⁹ Տե՛ս Յ. Ն. Կարա-Մուրզա, Отчет о геоботанических работах Севанской экспедиции 1927—1928 гг.—В сб.: Бассейн оз. Севан, т. II, вып. 2, Л., 1933; Н. И. Кузнецов, О. М. Зедельмейер, Э. Н. Кара-Мурза, Отчет о геоботанических работах, *նույն տեղում*։ Փ. Ю. Левинсон-Лессинг, Сводка естественноисторических данных о бассейне оз. Севан.—В сб.: Бассейн оз. Севан, т. III, вып. 2, Л., 1933.

⁴⁰ Խորը հարաբերական անտառազրկության մասին է. ինչպես հայտնի է, անտառները Սովետական Հայաստանի տարածքի 10%-ն են զբաղեցնում։ Ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում ևս անտառները աննշան տոկոս են կազմում։

⁴¹ Տե՛ս Н. И. Кузнецов, Принципы деления Кавказа на ботанико-географические провинции, «Зап. Ак. наук», сер. 8, т. 24, 1909, № 3; А. Л. Тахтаджян, Ботанико-географический очерк Армении, «Тр. Бот. инст. АрмФАН СССР», Ереван, 1941; его же, К истории развития...; П. Д. Ярошенко, О причинах безлесия Южной Армении, «Изв. АрмФАН СССР», 1941, № 2 (7); его же, Смена растительного покрова Закавказья, в связи с почвенно-климатическими изменениями и деятельностью человека, Изд. АН СССР, 1956; С. К. Даль, Животный мир Армянской ССР, т. 1, Изд. АН Арм. ССР, 1954.

տանի անտառազրկությունը բացառապես կապում են մարդու գործունեության հետ⁴²։

Անտրոպոգենի բնական պայմանների հնչաաշխարհագրական վերլուծությունը՝ կապված հատկապես հրաբխային գործունեության հետ, բերում են այն եզրակացության, որ Հայկական ՍՍՀ-ի ամբողջ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը, ինչպես և Հայկական լեռնաշխարհի՝ լավաներով ծածկված մյուս մասերը, անտառազրկվել են արդեն անտրոպոգենի սկզբից։ Անտառներով ծածկված են եղել հանրապետության բոլոր ծալքավոր-բեկորային լեռնաշղթաները, որոնք և ենթարկվել են մարդու գործունեության ազդեցությանը։ Սեանի ավազանի և Արագածի դանդավածի համատարած անտառապատվածության մասին տարածված կարծիքը իրականությունը չի համապատասխանում⁴³։

Յու. Վ. Սայադյանն իր հնչաաշխարհագրական աշխատություններում բուսականության տեղաբաշխումը գլխավորապես կապում է կլիմայական փոփոխությունների հետ, հատկապես հոլոցենի դարաշրջանում, հիմնվելով գերազանցապես փոշեհատիկային վերլուծության տվյալների վրա⁴⁴։

Սովետական Հայաստանի տափաստանների և անտառների տարածման հարցերը մեծ չափով առնչվում են միմյանց, որովհետև սկզբնական շրջանում վեճերը կապված էին Կովկասում, ինչպես և այլուր, նկատված անտառների կամ տափաստանների առաջխաղացումների և նահանջի հետ։ Այդ բանավեճի ընթացքին հետևելը մեր նպատակից դուրս է, քանի որ այդ երևույթը գերազանցապես ժամանակակից բուսականության տեղաբաշխման հարցերն է շոշափում։ Նշենք միայն այն ծայրահեղ կարծիքը, որի

⁴² Տե՛ս Ա. Աբրաмян, Облесенность Севанского бассейна в прошлом, «Бюлл. бот. сада», Ереван, 1949, № 7; А. К. Магакьян, Растительность Армянской ССР, М.—Л., 1941; Х. П. Мириманян, Проблема леса и степи в условиях Армянской ССР, «Почвоведение», 1953, № 9; его же, Генезис черноземов Армянского нагорья, «Тр. совещ. по вопр. генез., классифик., геогр. и минералогии почв Закавказья», Изд. АН Аз. ССР, 1955; его же, Последнее происхождение нагорных степей Армении, «Бот. журн.», т. 44, 1959, № 5.

⁴³ Տե՛ս Գ. Ս. Աբրաмян, Палеогеографический анализ....

⁴⁴ Տե՛ս Ե. Վ. Սայադյան, К истории растительности Ширакской котловины и изменения климатических условий в нижне-среднечетвертичное время, ДАН Арм. ССР, т. 48, 1969, № 2; Ե. Վ. Սայադյան, Յ. Վ. Ալեքսինսկայա, Первая радиоуглеродная датировка и условия захоронения лчашенских археологических памятников, ДАН Арм. ССР, т. 54, 1972, № 1.

պաշտպաններից մեկը մեր հանրապետությունում և. Պ. Միրիմանյանն է: Նա Սովետական Հայաստանի տարածքի բոլոր լեռնատափաստանային տարածությունները համարում է հետանտառային ծագման, այլ խոսքով, որ դրանք նախկինում ծածկված են եղել անտառներով: Նման կարծիքը առանձին լուրջ քննադատության չի ենթարկվել: Վերը նշված աշխատություններում ապացուցում ենք, որ Սովետական Հայաստանի բոլոր տափաստանային տարածությունները աչգպիսին են եղել սկսած, առնվազն, չորրորդական դարաշրջանի սկզբից: Այդ կարծիքը հանրապետության ուրոշ տարածքների համար հաստատում է նաև Յու. Վ. Սայազյանը իր աշխատություններում⁴⁵:

Սովետական Հայաստանի չորրորդական դարաշրջանի ամփոփ հնէաաշխարհագրական ուսումնասիրություններն սկսվել են միայն վերջին տարիներին Յու. Վ. Սայազյանի աշխատություններով: Այդ աշխատանքները թեպետև ուղիղալ բնույթ ունեն, սակայն զնահատելի է, որ դրանք կատարվել են հնէաաշխարհագրական ուսումնասիրություններում ներկայումս կիրառվող նորագույն մեթոդներով (դիատոմիտային, փոշեհատիկային և այլ վերլուծություններով), որոնք հնարավորություն են ընձեռել հեղինակին տալ Շիրակի գոգավորության չորրորդական նստվածքների հնարավոր մանրամասն շերտագրությունը⁴⁶:

Հնէաաշխարհագրական ամփոփ աշխատության առաջին փորձն է՝ Սովետական Հայաստանի ամբողջ տարածքի համար ստորև նշված աշխատությունը⁴⁷, որտեղ ամենահամառոտ ձևով փորձել ենք տալ Սովետական Հայաստանի ֆիզիկաաշխարհագրական սպայմանների դարգացումը չորրորդական ժամանակաշրջանում: Աշխատության մեջ գլխավորը համարել ենք հետևել հանրապետության ժամանակակից լանդշաֆտների աստիճանական զարգացմանը և տեղաբաշխմանը, սկսած վերին պլիոցենից մինչև հոլոցենը ներառյալ, որն արտացոլված է նաև համապատասխան սխեմատիկ բարտեղներում:

Համառոտակի անդրադառնալով Հայաստանի անտրոպոգենի

⁴⁵ Տե՛ս ծանոթ. 44:

⁴⁶ Տե՛ս Ю. В. Саядян, Стратиграфия и палеогеографические...; его же, К истории растительности...; его же, К вопросу о стратиграфии и палеогеографии плейстоцена Армении, «Тезисы докл. IV Всес. совещ. по изуч. четвертич. периода».

⁴⁷ Գ. Ս. Արամյան, Ֆիզիկաաշխարհագրական սպայմանների զարգացման համառոտ ակնարկ. տե՛ս «Հայկ. ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն» գրքում:

հնէաաշխարհագրութեան վերաբերյալ գոյութիւն ունեցող պատկերացումներին, նշենք մեր նկատառումները Սովետական Հայաստանում հնէաաշխարհագրական ուսումնասիրութիւնների հետագա զարգացման վերաբերյալ: Դրանք հանգում են հետեւյալին. ուսումնասիրութիւնները պետք է տարվեն բացառապէս նորագույն միջոցներով, աշխարհագրական ամենալայն մոտեցմամբ. ստացված արդիւնքների լույսի տակ պետք է վերանայվեն Սովետական Հայաստանի. հնէաաշխարհագրութեան բոլոր հիմնական հարցերը՝ սկսած սառցապատումներից մինչև նախամարդու զարգացման առանձին փուլերի վերլուծութիւնը հանրապետութեան տարածքում:

Г. С. АБРААМЯН

О ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ АНТРОПОГЕНА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Резюме

В статье рассматриваются изменения представлений о палеогеографической обстановке на территории Армянской ССР в четвертичное время. Особое внимание исследователей было обращено на события ледникового периода на Кавказе и на территории Армении. По этому вопросу существовали противоречивые представления о числе, характере, времени проявления древнего оледенения. Смена взглядов представляется в основном в следующем виде: от полного отрицания оледенения, через полигляциализм, в основном по альпийской схеме, к моногляциализму, снова к множественности оледенения. При этом в настоящее время большинством исследователей принимается 3—4-х кратное оледенение для Кавказа, и 2—3-х кратное—для территории Советской Армении.

Отмечается усиление в последние годы палеогеографического подхода к вопросам древнего оледенения на основании новых фактов, полученных полевыми исследованиями, с применением современных методов, а также новой интерпретации уже известных фактов.

Появились палеогеографические работы обобщающего характера, включающие, по возможности, все компоненты природной среды.

Из отдельных вопросов палеогеографии в статье рассматривается также смена взглядов исследователей о географическом распространении степей и лесов в четвертичное время.

В заключение приводятся основные соображения автора о дальнейшем развитии палеогеографических исследований на территории Армянской ССР. Исследования должны проводиться исключительно новейшими методами, с применением широкого географического подхода. В свете полученных новых результатов должны быть пересмотрены все остальные вопросы палеогеографии территории Советской Армении—от оледенений до анализа отдельных этапов развития первобытного человека.